

Barna Emília, Csányi Gergely,
Gagyri Ágnes és Gerőcs Tamás¹

A rendszerváltozás utáni magyar feminista mozgalom globális, történeti perspektívából

Az alábbi cikkben² a rendszerváltozás utáni kelet-európai és azon belül a magyar feminizmus kialakulását a globális egyenlőtlen történeti fejlődés részeként értelmezzük. Ez a megközelítés eltér azoktól a nyugati és magyar szakirodalomban máig fősodró értelmezési keretektől, amelyek a feminista mozgalmak kérdését elsősorban a nyugati, fehér, középosztálybeli nők pozíciójával és történeti küzdelmeivel összefüggésben tárgyalják, és e mozgalmak mintáját vetítik rá a globális térben máshol helyet elfoglaló feminista küzdelmekre. Az általunk feltett kérdés, hasonlóan a fekete, mesztic vagy indiai feministák kérdésfelvetéséhez (ld. pl. Anzaldúa 1987; Carby 2007; Collins 2000; Shiva 1988), az, hogy hogyan értelmezzük a kelet-európai feminizmus pozícióit és lehetőségeit a globális egyenlőtlen fejlődésben kialakult nemzetközi munkamegosztás tágabb keretében, és hogyan kezeljük e szempontból a nyugati, fehér, középosztálybeli nők eltérő tapasztalataira alapozó feminizmus megismerési eszközeit.

Megközelítésünkben a *gender* az emberek közt fennálló társadalmi viszonyrendszer nemi aspektusa. A feminizmusok az e viszonyrendszer konkrét vagy szimbolikus megváltoztatására irányuló progresszív társadalmi mozgalmak. Továbbá megközelítésünk alapvető gondolata, hogy egy adott korszak adott társadalmának jelenségeit – így a nőiség tapasztalatát és a feminista mozgalmakat – nem önmagukban, hanem annak a tágabb viszonyrendszernek a kontextusában kell vizsgálnunk, amelynek részei. Az általunk választott kontextus, ami- ben az alábbiakban fogjuk értelmezni ezeknek a mozgalmaknak a lehetőségeit, a „hosszú 16. századtól” kialakuló, az egész glóbuszra kiterjedő egyre szorosabban integrálódó tőkés árutermelési és munkamegosztási rendszer, röviden a kapitalista világszisztem. E globálisan

1 A cikk szerzői a Helyzet Műhely tagjai, a cikk Helyzet Műhelyben folyó kollektív tudástermelés keretében íródott.

2 A cikk a *The Future of the European Union: Feminist Perspectives from East-Central Europe* (Kováts 2017a) című kötetben angol nyelven megjelent tanulmányunk (Barna et al. 2017) jelentősen kibővített és átirat magyar nyelvű változata.

összekapcsolt ártermelési rendszerben a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlen fejlődése következményeként meghatározhatók centrum-, félperifériás és perifériális pozíciók. E megnevezések arra vonatkoznak, hogy adott államok, társadalmak belső szerkezete hogyan kapcsolódik a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt pozíciójához. A tőkés világrendszer kialakulásában ugyanakkor megkülönböztethetők különböző történeti ciklusok, egyrészt a felhalmozás módozatai, illetve az azokat lehetővé tevő termelési, társadalmi, politikai berendezkedések szerint. Másrészt, hogy e ciklusokban a rendszer egésze fölött mely politikai entitás – állam vagy regionális szervezet – élvezi a legnagyobb kontrollt, azaz van hegemon pozícióban. Harmadrészt, hogy a globális felhalmozási ciklus adott korszakban felívelő szakaszban van vagy éppen hanyatlik és válságban van.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk meg, hogy a nyugati centrumbeli és a keleti feminizmus egymáshoz való viszonya hogyan alakult ki a kelet-európai országok – elsősorban Magyarország – legújabb kori világgazdasági integrációja során, amit az 1970-es évektől datálunk. A nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlen társadalmi fejlődését tehát az alábbiakban a feminista mozgalmak helyben kialakult törekvéseiből és ezek nemzetközi interakcióiból vizsgáljuk meg. Arra a kérdésre keressük a választ, hogy ez a globális interakció – a világgazdasági integráció részeként – hogyan befolyásolta a kelet-európai feminista mozgalmak és aktivisták saját lehetőségeikre és abban saját társadalmi kontextusukra vonatkozó tájékozódását.

Szerkezetét tekintve cikkünkben először rögzítjük elméleti keretünket, hogy hogyan értelmezhető a nőiség strukturális pozícióként. Majd vázlatosan bemutatjuk a nyugat-európai és észak-amerikai nemi viszonyokat és feminizmusokat részint a II. világháború után kialakuló észak-amerikai hegemonia prosperáló időszakában, de nagyobb hangsúlyt az 1970-es évektől jelenlevő nemzetközi politikai és kulturális hegemonia válságidőszakának szentelünk, amivel párhuzamosan a kelet-európai országok lassú visszacsatlakozása is beindult a tőkés világgazdaságba. Ezt követően bemutatjuk a rendszerváltozás utáni magyar feminizmust a kelet-európai félperiféria tőkés világrendszerbe való formális visszacsatlakozásának kontextusában. Végül bemutatjuk a magyar feminizmusban végbemenő változásokat a 2008-as világgazdasági válságot követően kibontakozó társadalmi és mozgalmi átrendeződés után.

A nőiség mint strukturális pozíció

A nőiség társadalmi konstrukcióját e tanulmány a társadalmi munkamegosztás, valamint az e munkamegosztást legitimáló és fenntartó szimbolikus és materiális intézmények összefüggésében értelmezi. A női munka pozíciójának meghatározásában – szemben azzal az értelmezéssel, ami szerint a nem (formális) bérmunkát végzők az a felesleges népesség, amely nem felelt meg a kapitalista fejlődésen belül a sikeresség mércéjének és ezért kiszorult a modernizációból – Wallerstein (1983) értelmezését követjük, aki szerint a kapitalista világrendszerben a felhalmozás alapjául szolgáló munkaforma a nem a bérmunka típusú munka (Dunaway 2012: 100). Ha kizárólag bérmunkára alapulna a felhalmozás a tőkés világgazdaságban, az nagyon gyorsan profitválságba, és feltehetően a társadalmi rendszer egészének válságába torkollana. A megtermelt értéktöbblet jelentős részét ugyanis bérformájában vissza kellene osztani, ami ellentmond a tőkés felhalmozás logikájának, így a teljes (világméretű) proletarizáció költségei rendszerszinten megfizethetetlenek (uo.). Ebben az értelmezésben a nem bérmunka jellegű munka nem kevésbé kapitalista, mint a bérmunka;

éppen a kapitalista viszonyok között megmaradó nem bérmunka jellegű munka teszi lehetővé a (részleges) proletarizálódást. Ellentétben a kapitalizmus kialakulását a bérmunka elterjedéséhez kötő elképzelésekkel, a globális kapitalizmus története során a bérmunkások többsége is csak félig proletarizálódott, a fenntartáshoz szükséges javak és szolgáltatások egy részét a bér gazdaságon kívülről szerzi.

Ahogy a globális áruterelési láncok szakirodalma rámutat (Dunaway 2012; Gereffi és Korzeniewicz 1994; Hopkins és Wallerstein 1986; Smith, Wallerstein et al. 1984), az informális és formális munka közötti viszony hierarchikus: amikor a társadalmi reprodukcióban a háztartások a formális bérjövédelmet informális munkával pótolják ki, a tőke szempontjából az informális munka támogatja a formális munka költségét, így hozzájárul az értékfelhalmozáshoz a lánc magasabb szintjein. Az áruterelési lánc nem csupán egy sor térbeli pont, amikben egy piacképes termék létrehozása érdekében mechanikus folyamatok zajlanak, hanem egymást követő egyenlőtlen cserék összetett sorozatából áll. Minden árucseré egyenlőtlen ebben a láncolatban, mert már a termelési eszközök eloszlása is egyenlőtlen, nemcsak a nagyobb gazdasági csomópontok között, hanem minden egyes csomóponton belül is (Dunaway 2001, 2012). Ez az egyenlőtlen hatás nemcsak globális (centrum és periféria közötti) viszonylatban érvényesül, hanem lokálisan, a háztartásokon belül és között is. A háztartás olyan gazdasági egység, amelyben a munkaeót képviselő „munkás” az informális munka és a formális munka összekapcsolódásával reprodukálódik (Dunaway 2001, 2012; Werlhof 1988). Így a háztartások sokmillió olyan strukturális egységet képviselnek a világ gazdaságon belül, amelyek lehetővé teszik a tőke számára, hogy az elrejtse az informális munka hozzájárulása által termelődött értéktöbblet szisztematikus kivonását (Dunaway 2012).

Az informális munka tőkényerésé számára elengedhetetlen ingyenes vagy „olcsó” (olcsóvá tett; Moore 2015) hozzájárulását csak az ezt a munkát végzők elnyomásán keresztül lehet hosszú távon fenntartani. Ez a fajta elnyomás a nemzetközi munkamegosztás hierarchiájából következik, és történetileg számos formát öltött tértől és időtől függően: jellemzően rabszolgák, nem fehér bőrűek (*people of color*), különböző etnikai csoportok, földművesek, nők, lányok és gyerekek kizsákmányolásán keresztül. E munkások kizsákmányolása jellemzően a formális (bér) munka viszonyának szerződéses megjelenésén *kívül* történik, a hierarchikus viszonyok különböző, legális vagy illegális, informális és gyakran erőszakos formáiba integrálva. A tőkés felhalmozás történetében alapvető fontosságú olcsóvá tett erőforrás a női reprodukív munka. A háztartási viszonyon belül a női reprodukív munka jellemzően a férfimunka alárendelt kiegészítőjeként funkcionál. Az egyenlőtlen háztartási viszonyok beágyazottsága a felhalmozás alapvető folyamataiba ellentmond a szeretet és gondoskodás ugyancsak alapvető logikájának a háztartáson belül, s ezen ellentmondás feszültségében a háztartás a kapitalizmuson belüli emberi élet csatáit és kompromisszumait magában foglaló tereppé válik. A háztartáson belüli hierarchikus munkamegosztás a férfi bérmunkás és a háziasszony között a kapitalista munkamegosztás alapvető ideáltípusa, akkor is, ha a formális munkaviszonyok szabályozása láthatatlanná teszi a háziasszony munkáját. A házimunka valójában egyrészt minden kapitalista élet rejtett forrása (M. Dalla Costa és G. F. Dalla Costa 1999: 176), másrészt a formális munka *pufferje*, mely válságidőszakokban mérsékeli a formális pozíciók számának csökkenéséből származó bérkiesést a túlélés költségeiben (Dunaway 2012). Ezáltal a „háziasszony” a kapitalista termelés kulcsfontosságú aktora, aki a globális termelés különböző ciklusaiban és pozícióiban különbözőképpen ágyazódik be a gazdasági-társadalmi viszonyokba.

Nemi viszonyok és feminizmus a második világháború utáni globális konjunktúra időszakában Nyugat-Európában és Észak-Amerikában

A két világháború idején (a korábbi, brit hegemonia alatt szerveződő globális felhalmozási ciklus válságidőszakának utolsó évtizedeiben) Európában és Észak-Amerikában a nők minden korábbinál nagyobb mértékben integrálódtak a formális munkaerőpiacba. Részben ennek következményeként vezették be a legtöbb európai államban az általános választójogot. Közvetlenül a háború után sok nő újra kiesett a munkaerőpiacról és a háztartásba szorult vissza (May 2008), de a politikai cselekvés tere relatíve nyílt maradt.

A második világháborút követő három évtized a globális felhalmozás felívelő szakasza volt. Nyugat-Európa újjáépítésével párhuzamosan az Egyesült Államok felügyelete alatt indult be az államközi kapcsolatok restaurációja és az új világrend kialakítása. A létrejövő új világrend az Egyesült Államok hegemoniájára épült, aminek alapja a gazdasági ereje mellett (a világ jövedelmének nagyjából felét az Egyesült Államok termelte ekkor) katonai ereje, valamint a hidegháború idején az euroatlanti térség kulturális, társadalmi és nemzetközi kapcsolatait integrálni képes ereje volt (Arrighi és Silver 1999). Az Egyesült Államok hegemoniája – az eredeti gramscianus hegemoniafogalom értelmében – nem pusztán gazdasági vagy katonai uralmat jelentett, hanem egy komplex geopolitikai intézményrendszert, ami ideológiai és kulturális eszközökkel is lehetővé tette, hogy a nemzetközi kapcsolatok helyreállítása a globális tőkés társadalmi és gazdasági viszonyok kiterjesztésével párhuzamosan menjen végbe.

Ebben az expanzív korszakban a társadalmi viszonyok is gyökeresen átalakultak. Az ipari tömegtermelés és a felpörgő urbanizáció teret nyitott a fordista standardizált termelési viszonyoknak, illetve a fogyasztói társadalmi modell világpiacot kitérítő elterjedésének (Harvey 1989: 141–172). A társadalmi átalakulás nemcsak a termelés és fogyasztás területén volt látványos, de a háztartáson belüli munkamegosztás szerkezetét is átalakította, ezzel pedig a társadalmi nemek köré épülő szerepelvárások is elkezdtek megváltozni. Az 1950-es évek közepétől a '60-as évek végéig a háztartási modellekre legnagyobb hatással a formális munkaerőpiaci intézmények, azon belül is a bér munkaviszonyok kiterjedése és a nők munkaerőpiaci szerepvállalása volt. A háborút követő pár év után – mely időszakban sok nő szorult vissza a formális munkaerőpiacról a háztartásba – Nyugat-Európában az '50-es évek közepére, az Egyesült Államokban a '60-as évek elejére a társadalmi reprodukció mechanizmusai nagymértékben eltolódtak a háztartás körüli informális és fizetetlen munka felől a formális bér munkaalapú munkaerőpiac irányába. Ugyan e két munkaforma komplementer jellege továbbra is fennmaradt, de a társadalmi reprodukción belüli összekapcsolódásuk mikéntje, arányaik és szerkezetük jelentősen átalakult ebben az időszakban, ami elsősorban a nők nagyarányú munkába állásával és az ezzel együtt járó tömegfogyasztás sémáinak elterjedésével járt együtt.

Ebben az időszakban indult a nyugati feminizmus úgynevezett második hulláma, amit Európában Simone de Beauvoir, illetve a hatvanas évektől az Egyesült Államokban kezdetben elsősorban Betty Friedan neve fémjelzett, bár a mozgalom – ahogyan arra lent kitérünk – különböző irányzatokra tagolódott. Hangsúlyoznunk kell, hogy mindez az Egyesült Államok hegemoniája alatt újjászervezett globális világrend felívelő szakaszában történt, amikor a termelés és fogyasztás új mintázatai kikényszerítették a formális bér munkaviszonyok elterjedését. E mozgalomban a nők által a világháborúk idején és az ötvenes években elnyert

erősebb politikai pozíció együtt járt a munka nemi alapú elosztására irányuló követelésekkel, beleértve ebbe az informális és háztartási munkát.

Nemi viszonyok és feminizmus a hosszú lejtmenet időszakában Nyugat-Európában és Észak-Amerikában

A háztartáson belüli formális és informális munka kombinációjának alakulására nézve az egyik legjelentősebb tényező a konjunktúra- és válságidőszakok váltakozása. Válság alatt a tőke nyomást gyakorol a formális bérekre, ami megnöveli az informális munka által nyújtott támogatások jelentőségét. A háztartásoknak növelniük kell reprodukciójuk informális komponensét (Portes 1983). Az eszközök, amelyeket az állam alkalmaz, amikor a formális és informális munka viszonyába beavatkozik, meghatározzák a háztartási stratégiák feltételeit ilyen kontextusokban. A háztartás, a munka és a nemi viszonyok politizálása ezekben az időszakokban befolyásolja, hogy a háztartások által felszívott rendszerszerű feszültségek hogyan jelennek meg a formális politikában és a társadalmi alkufolyamatok egyéb szintjein.

A második világháború utáni globális felhalmozási ciklus expanzív korszakának végét és az amerikai hegemonia válságának kezdetét az annak alapjául szolgáló fordista termelési és társadalmi rendszerek kimerülése idézte elő. Arrighi és Silver (1999), illetve Brenner (2006) az 1970-es évek kezdetétől azonosítják be az amerikai hegemonia válságának tüneteit, majd az azt követő ún. „hosszú lejtmenet” időszakát. A válság első körben a nemzetközi pénzügyi szférában jelentkezett: az USA-nak egyre komolyabb erőfeszítéseibe került, hogy a fizetési mérlegében keletkező hiányt pótolni tudja, és ezáltal legyen képes fenntartani a globális hardipari apparátusát, ami hegemoniájának egyik alapját képezte. Ezek az erőfeszítések a nemzetközi pénzügyi rendszer egészének átalakulásához vezettek. A dollár aranyra válthatóságát Richard Nixon amerikai elnök 1971-ben felmondta, ezzel pedig a dollár hegemoniájára épülő Bretton Woods-i pénzügyi rendszer véget ért. A váltás valamennyi nyugati kormányt igazodásra kényszerítette. A munkaerőpiac kiterjesztése lendületét veszítette, sőt egyre inkább megrekedett. Az egyes társadalmi szereplők, így az államok és vállalatok, vagy éppen a háztartások eltérő stratégiákat követtek, melyek sok esetben egymás kárára valósultak meg. Arrighi (1994) arra hívja fel a figyelmet, hogy míg a felívelő korszakban egy összességében pozitív összegű játék jellemezte a világgazdasági szereplők kapcsolatait, addig a válság időszakában ez negatívvá változott. Az egyes társadalmi szereplők felhalmozásban elfoglalt pozíciójának fenntartása egyre inkább csak egymás kárára volt megvalósítható. A nyugati jóléti modellek alapjául szolgáló társadalmi kiegyezés a legtöbb helyen bomlani kezdett, és helyét egy a korábnál kompetitívebb munkaerőpiac vette át. Mindez a háztartások fogyasztási szokásait is befolyásolta, mivel számos korábbi szociális juttatást az állam visszavágott. A szervezett munkásságot érő támadások, a növekvő munkanélküliség és a társadalmi egyenlőtlenségek megugrása a háztartások körüli és az azok közötti munkamegosztásra is hatással volt, átalakította reprodukív viszonyaikat. A formális intézmények válsága miatt újra megnőtt az informális reprodukciós sémák, tehát az úgynevezett „női munka” szerepe.

A hatvanas évek végén és a hetvenes években, részben e folyamatokra reakcióként, a korábban elnyert erősebb politikai pozíció és a válságthatások találkozásaként az Egyesült Államokban a rassz- és genderalapú munkamegosztásra fókuszáló autonóm harcokkal jellemezhető feminista mozgalom erősödött meg, amelyet a feketék mozgalma vezetett

(Mitchell 2013). Ez a mozgalom a korábbi feminista hullámokhoz hasonlóan egy tágabb, globális rendszerellenes mozgalmi hullámba ágyazódott, amely erősen érezte hatását „Latin-Amerikától Indokínáig”, és a szocialista blokkban is (Watkins 2018: 3). A mozgalomban a nők „annak érdekében harcoltak a reprodukív és szexuális szabadságért, hogy elnyerjék az irányítást a termelőeszköz (azaz a saját testük) felett” (Mies 1986: 52–53, idézi Mitchell 2013) – ami magába foglalta a strukturális kritikát, de legalábbis annak lehetőségét. Ebben az időben az Egyesült Államokban mind a „radikális”, mind a „szocialista” feministák a házasság és a család intézményeinek eltörlését követelték (Watkins 2018: 3; lásd például *The Feminists* 1970 [1969]; Millett 1970 [1968]), egyes írások a nemek közötti viszonyt kifejezetten osztályviszonyként definiálták (*The Feminists* 1970 [1969]). Fraser szintén amellet érvel, hogy a második hullámos feminizmus legalábbis részben úgy tekintett a nők alárendelődésére, mint ami rendszerszerű és strukturális alapú, és ezért a bérmunka helyett a nők által végzett fizetetlen gondoskodási munkát helyezte középpontjába (Fraser 2009: 103–105). Ez a fókusz pedig együtt járt a „rendszerintú átalakulás mellett való közös elköteleződéssel” (Fraser 2009: 104).

Ugyanakkor e keretozések mellett egyszerre volt jelen egyrészlől az „egyenlő munkáért egyenlő bért” mozgalom, amelynek céljai a kapitalista viszonyok reprodukcióján belül a tőke nyereségének korlátozott újraelosztásáért való harcra korlátozódtak (Mitchell 2013). Másrészlől, még erőteljesebben, a Kennedy, Johnson és Nixon, valamint pénzügyileg a Ford Alapítvány által is támogatott, ideológiailag pedig a Milton Friedman körül csoportosuló neoliberais gondolkodók által szentesített „diszkriminációellenesség és egyenlő esélyek” modell, amely a nőkre kihasználatlan erőforrásként tekintett, és a diszkriminációmentes munkaerőpiac gazdasági hatékonyságát hangsúlyozta (Watkins 2018: 4–7).³ Watkins szerint az 1966-ban Betty Friedan és mások által alapított National Organization of Women (NOW) is ebbe a vonalba illeszkedett: célja „a nők teljes értékű részvétele volt az amerikai társadalom fősodrában” (*National Organization for Women* 1966, idézi Watkins 2018: 4). Azaz ez utóbbi irányzatok a feminista reformot egyértelműen a kapitalista rendszeren belül képzelték el.

Az említett radikálisabb vonal által képviselt közös „női” tapasztalatot – amelyben a „nőiség” termelési pozícióként értelmeződött – illették később kritikával a fekete feministák, elsősorban az interszekcionalitás fogalmán⁴ keresztül, ami, bár a fehér feminizmus hegemon pozíciójának középontból való kimozdítását célozta, az identitás alapuló politika előretöréséhez is hozzásegített. Az úgynevezett második hullámos feminizmus tehát, bár lehetővé tette a strukturális kritikát, egyúttal annak az identitáspolitikának is megteremtette az ideológiai alapjait, amelyet a következő évtizedekben a feminizmus liberális fordulata megerősít-

3 Amint arra Watkins rámutat, a diszkriminációellenes modell a növekvő afroamerikai ellenállás semlegesítésére született meg, és kezdetben egyáltalán nem foglalkozott a nem aspektusával vagy a nők szükségleteivel. Másrészlől Nixon elnöksége alatt a zéró tolerancia elvén keresztül a bűnözés, a drogok elleni „háború” eszköztévé vált. Nixon kriminalizáláson és bebörtönzésen alapuló programja a szegényeket, köztük a szegény nőket célozta, különös tekintettel a feketékre, és a rendőrség rasszista gyakorlatai különösen megnehezítették a fekete nők számára, hogy a háztartásierőszak-, illetve nemierőszak-eseteket jelentsék. Tehát a feketék közül célponttá vált mindenki, aki nem tudott a Nixon által „fekete kapitalizmusnak” nevezett rendszerbe sikeresen integrálódni (Watkins 2018: 6–7).

4 Az interszekcionalitás fogalmát Crenshaw (1989) használta először egy olyan szövegben, amely jogi kontextusban fogalmazta meg a diszkriminációellenesség modelljének kritikáját. Az interszekcionalitás gondolatiségának azonban fontos előzményét jelentették a hatvanas és hetvenes évek olyan alulról szerveződő fekete feminista mozgalmi, mint a Combahee River Collective (*The Combahee River Collective Statement*, 1977).

tett, és amely végül – az úgynevezett harmadik hullámos⁵ feminizmus idejére – kiszorította a nőiség strukturális értelmezését.

A hetvenes évek olajválságát követően a centrumállamokban a rendszer folyamatos turbulenciáját a nyolcvanas és kilencvenes évek során a jóléti állam leépítésével, a termelésben pedig költségcsökkentési versennyel próbálták kontrollálni, amelynek következményeként a centrumtőke által működtetett ipari üzemeket hatalmas mértékben telepítették át a félperifériára és a perifériára. A költségcsökkentés másrészt az olcsóbb helyi munkaerő felé való eltolódást is magába foglalta, ami nyugaton növelte a női és a migráns munka súlyát. A nők erőteljesebb munkaerőpiaci integrációjának ezen új hullámmal párhuzamosan csökkentek a jóléti szolgáltatások, így a reprodukzív munkafolyamatok informalizálódtak és (vissza)kerültek a háztartásokon belülre. Ebben az értelemben a nők olcsó munkaereje a formális foglalkoztatásban, illetve informális munkájuk a társadalmi reprodukció szférájában volt az, ami pótolta a jóléti infrastruktúrát. Ez jelentős szerepet játszott a hetvenes évek válságának kezelésében (Federici 2017), illetve az ezt követő megszorításokkal teli évtizedekben is a sokkhatás *pufferjeként* működött. A nők e többletmunkájának garanciája pedig a munka kontextusaként működő egyenlőtlen szocioökonómiai viszonyoknak a fenntartása volt. A megváltozott nemzetállami, államközi és transznacionális viszonyok hatással voltak a feminista mozgalomra is. A nyolcvanas és kilencvenes évek folyamán Fraser megfogalmazásában a mozgalom fókuszja eltolódott az „újraelosztástól” az identitás és különbözőség „elismerése” felé, miközben a feminizmus tágabb mozgalmi környezetében a kultúrákritika fokozatosan elvette a teret a politikai gazdaságtani kritikától (Fraser 2009: 108). Watkins leírása szerint a hetvenes évektől szerveződött a feminizmus nemzetközi színtere. Ennek legprominensebb intézménye az ENSZ által szervezett, négyeszer megrendezett világkonferencia (World Conference on Women) volt. Az első, 1975-ös mexikói konferencia idején e színtéren még az olajdollároknak köszönhetően megerősödött afrikai és arab országok, valamint a szovjet blokk uralma érvényesült az Egyesült Államok ellenében (Watkins 2018: 13–14). Az amerikai feminizmus a nemzetközi mozgalomban csak azután vált uralkodóvá, hogy a periféria országai az adósságválság következtében elveszítették képviselési erejüket a nemzetközi testületekben, s a helyi mozgalmak a globális fejlesztési programok (pályázati rendszerek, mikrohitel- és ösztöndíjprogramok stb.) által előirányzott NGO-logika hatása alá kerültek. Watkins 1979-re, a globális neoliberalizmus hivatalos elindításával egy időre teszi az amerikai feminizmus globális fordulatát (Watkins 2018: 14), ami az amerikai feminizmus értelmezési keretének világméretűre tágítását jelentette, és amely együtt járt az Egyesült Államok növekvő befolyásával a nemzetközi színtéren. Ettől kezdve vált igazán meghatározóvá az amerikai feminizmus fősodrában elhelyezkedő diszkriminációellenesség irányvonala a nemzetközi feminizmusban, olyan, a neoliberális gazdaságpolitikába illeszkedő fejlesztési eszközök, illetve célok mellett, mint a mikrohitel és a nők foglalkozási mobilitása (Watkins 2018: 14). A nemzetközi konferenciák és más szerveződések mellett az NGO-k

5 Meglátásunk szerint a feminizmus különböző hullámainak kanonizált, tankönyvivé merevedett megkülönböztetése elfedi azt a folyamatot, ahogy a mozgalom célkitűzései beágyazódnak a fennálló viszonyokba. Megközelítésünkben nem az úgynevezett második és harmadik hullámos feminizmus különbségei önmagukban a lényegesek, hanem, hogy a második hullámos feminizmus hogyan idomul fókuszaiiban, céljaiban és episztemológiájában a transznacionális strukturális dinamikákhoz.

szolgáltak ennek közvetítőjeként, bár – ahogyan Watkins hangsúlyozza – a periférián sokszor a helyi viszonyokhoz formáltak és kisajátították az amerikai feminizmus törekvéseit. A diszkriminációellenes irányvonalnak mindenesetre ideológiai tekintetben megfelelő alá-támasztásul szolgált az identitás-, illetve elismeréspolitiká.

A második hullámos nyugati feminizmuson belüli elmozdulás tehát tágabb politikai-gazdasági folyamatok részét képezte, amely során az 1968–69-es mozgalmak rendszerellenes ideológiája adaptálódott és a válság után a kapitalista szerveződés új formáinak legitimálására szolgált. Ahogyan arra Boltanski és Chiapello (2005) rámutatnak, nyugaton az 1968-as mozgalmak gazdasági követeléseit – és eredményeit – aláásta a költségcsökkentések és az üzemek „kiszervezése” és áthelyezése, ami a nyugati szakszervezetek korábbi társadalmi és politikai hatalmát is csökkentette. Ezalatt 1968 kulturális követeléseit – strukturális-politikai aspektusaiktól megfosztva – a kapitalista rezsimnek neoliberais újraszerveződésének legitimációjára használták. Az egyéni választás, a szabadság, a kreativitás szlogenjei és az identitáspolitika egy új posztmodern ideológiai rendszerbe integrálódtak, amely a fordista társadalmi rend neoliberalizációját tükrözte. Ahogyan a strukturális kritikát a társadalom-elemzésben felváltotta a kultúrát és a jelentést az elemzés központjába helyező „kulturális fordulat”, az Egyesült Államokban az akadémiai feminizmusból is egyre inkább kiszorult az egyébként itt a hatvanas évektől otthonra leő rendszerkritikus, a társadalmi és politikai reprodukció aspektusait középpontba helyező megközelítés, és többek között a Ford Alapítvány által pénzügyileg is megtámogatva (Watkins 2018: 4) a kilencvenes évekre kiépült az identitáspolitika hegemoniája. Ezt jól mutatja a reprezentációnak, a választáson alapuló egyenlő esélyeknek és hasonló problémáknak szentelt figyelem. A nők munkaerőpiaci és reprodukatív terheiből adódó többletmunkája és az egyenlőtlen szocioökonómiai viszonyok fenntartása közötti összefüggésre alig reflektálnak a liberális feminizmus ama áramlatai, amelyek a munkahelyi egyenlőségre és szimbolikus elismerésre, azaz a felső pozíciók nők számára való elérhetőségére fókuszálnak.

Azzal a szimbolikus és materiális veszteséggel párhuzamosan, amelyet a neoliberais fordulat következtében nyugaton a dolgozó nők elszenvedtek, a globális neoliberalizáció a jobb helyzetben lévő nyugati nők számára lehetővé tette, hogy megszabaduljanak kettős terhüktől azáltal, hogy a házimunkát a félperifériáról és a perifériáról bevándorló nőkre hárítják. A globális válság hatásaira adott reakcióként a perifériáról és a félperifériáról származó női bevándorló népesség a nyugati jóléti államok által elhagyott reprodukatív funkciókat töltötte be alacsonyabb költségráfordítással. Erre való hajlandóságukat a centrum és periféria között lévő jövedelmi egyenlőtlenség biztosította, valamint a válság által létrehozott szükséghelyzet, amely arra kényszerítette őket, hogy családjaikat a távolról hazaküldött fizetés révén tartsák el. Ez a folyamat a nők között széles körben egy újfajta „úrnő-szolgálólány” viszonyt hozott létre (Federici 2012 [1999]). A kilencvenes években Magyarországról is nagy számban vándoroltak ki ideiglenesen fiatal nők nyugati országokba, elsősorban az Egyesült Királyságba, bentlakásos „bébiszitter”, illetve au-pair munkakörökbe, számtalan erre szakosodott munkaközvetítő ügynökség alakult. E folyamatokkal párhuzamosan a kilencvenes évekre a feminista mozgalom fősodra „a női haladás és a nemi igazságosság új románcává” vált, a női emancipációt a kétkeresős családban elképzelve és ily módon megerősítve a kapitalizmus bér munka-központúságát (Fraser 2009: 110–111), egyúttal elrejtve mind a bevándorló nő, mind a nyugati munkásosztálybeli nő informális hozzájárulását a termeléshez.

Államosított kelet-európai feminizmus a szocialista időszakban

A tőkés vilárendszer perifériájának modernizációja során a kapitalista munkaviszonyok és folyamatok sosem a szabad munkaerőre alapozva jöttek létre (Linden 2008). Ehelyett egy olyan iparosított és proletarizált munkaerő alakult ki, amelynek újratermelését továbbra is az informális munka nélkülözhetetlen hozzájárulása biztosította. Amellett, hogy a nem teljesen proletarizálódott munka alapvető fontosságú a kapitalista vilárendszer számára, mivel a legnagyobb nyereség akkor keletkezik, amikor a nem bérjellegű munka hozzájárulása csökken a bérmunkások bérköltségét (Wallerstein 1976: 279), a félperifériákra különösen jellemző, hogy e viszonyok együtt vannak jelen a háztartásokban. Az ilyen, ún. félproletár háztartás a kelet-európai félperifériára is jellemző háztartásforma (Dunaway 2012), melyben a bérből származó jövedelmek a háztartási reprodukció szintje alá csökkenthetők, mivel a háztartás a bérjövédelmet kiegészíti más jövedelemtermelő tevékenységgel (Wallerstein 1995: 5–6). A háztartáson belül termelődött érték elvonását pedig elleplezi az az intézményesített mítosz, hogy a háztartáson belül nem keletkezik többlet, amit el lehetne nyerni (Secombe 1974: 29; Wallerstein 1983: 24). Ez a globális munka túlnyomó részére jellemző kombinációja a formális és informális munkának túlmutat a háztartási feladatok kérdésén, amelyekre a kétkeresős proletarizált családokra fókuszáló nyugati feminista irodalom utal: ezek mellett beletartozik jelentős mértékű produktív munka is, ami biztosítja a túlélés és a reprodukció materiális feltételeit. A kelet-európai régió történetében a globális kapitalista folyamatba való integráció támogatása a formális és informális munka ilyenfajta kombinációival máig kulcsfontosságú szerepet játszik. A nők háztartási munkája és az informális háztartási kiegészítések elengedhetetlenek voltak a szocialista iparosításhoz (Konrád és Szélényi 2000; Vígvári és Geröcs 2017), és ez maradt az egyik fő csatorna, amely a posztoszocialista megszorítások, valamint a társadalmi polarizáció sokkjait fel tudta szívni.

A szocialista időszakban Kelet-Európában a hivatalos, államosított feminista politikán kívül gyakorlatilag nem létezett explicit feminista aktivizmus, eltekintve egy-egy rövid ideig tartó értelmiségi megmozdulástól a hetvenes években. Bár egyes szerzők (pl. Bulgáriával kapcsolatban Ghodsee [2012], Magyarországgal és Romániával kapcsolatban Popa [2009]) az utóbbi években szocialista nőszervezeteket feministaként értelmezték újra, Funk (2014) kritikát fogalmaz meg ezekkel az értelmezésekkel kapcsolatban, részletesen rámutatva egyrészt, hogy e nőszervezetek nem voltak folytonosak a megelőző időszak feminista szervezeteivel – Magyarországon például 1945 és 1950 között „jóval több mint ötven” feminista, illetve nőszervezet zártak be, lehetlennitettek el vagy pedig olvasztottak be a Magyar Nők Demokratikus Szövetségébe (Funk 2014: 347; Pető 2003: 167–172). Másrészt amellett érvelve, hogy az államosított feminista szervezetek tagjai nem rendelkeztek számottevő ágenciával, valójában nem tudták a nők érdekeit képviselni, és amennyiben létezett ellenállásuk, az passzív volt.⁶ Így a szocializmus korai időszakában az MNDSZ leginkább azoknak a

6 Funk arra is felhívja a figyelmet, hogy nem mindegy, a szocializmus mely időszakát vizsgáljuk: az 1945 és 1953–55 közötti időszak a hatalom konszolidációjának időszaka volt, amelyben egyrészt nem volt egységes a nőszervezetek tagsága, másrészt a kommunista nők még nagy lelkesedéssel, tetterővel álltak hozzá a nők ügyeinek képviseletéhez. Továbbá a nagyobb törések időszakai – az 1968-as prágai tavasz vagy Lengyelországban az 1980-as évek eleje – is lendületet adtak a cselekvésnek (Funk 2014: 348–349). Ghodsee (2015) viszontválaszában Funk szűk, individualizált feminizmusértelmezését illeti kritikával, és az „államfeminizmus” és a „szupranacionális feminizmus” fogalmainak relevanciája mellett érvel.

politikáknak az ideológiai legitimitásához járult hozzá, melyek a félperifériás betagozódásra jellemző formális és informális munka közötti feszültség enyhítésére és a formális és informális női munka iparba csatornázásának támogatására, illetve a gyerekvállalási hajlandóság serkentésére irányultak.⁷ Például „[a] dolgozó nép anyagi és kulturális színvonalának növelése érdekében” (1949. évi XXV. törvény) a párt az óvodai férőhelyek számát az 1949. évihez képest 1954-re 40%-kal akarta növelni. Ez ugyan nem sikerült, de 1950-ben a Népgazdasági Tanács 153-as számú rendelete alapján valamennyi, 250-nél több női munkavállalót foglalkoztató vállalat számára kötelezővé tette az úgynevezett kisbölcsődék létrehozását. 1950 és 1975 között pedig megtriplázódott az óvodai férőhelyek száma – habár az óvodák így is túlszűfoltak maradtak (Aczél 2012: 40–41). De ide sorolható még az alapvető gyerekcikkék (pl. pelenka) árának központi „olcsósítása” is. Mindemellett, ahogy arra Funk mellett Ferge is rámutat, a szocialista rendszer jóléti intézkedéseit – beleértve a nemi viszonyokra hatókat is – „a lakosság »pártunk és kormányunk« ajándékaként kapta: kérnie nem kellett, bírálnia, követelnie nem lehetett” (Ferge 2017: 94).

A kelet-európai félperiféria formális reintegrációja és a rendszerváltás utáni feminizmus

Az európai integráció beindulása a második világháború utáni globális konjunktúrához kapcsolódott. Az Egyesült Államok politikai ambíciói mellett az amerikai vállalatok nemzetköziesedése serkentette ezt az integrációs folyamatot. Az amerikai cégek globális célkitűzéseinek egyik legfontosabb terepévé azért válhatott Nyugat-Európa, mert a háború utáni újjáépítésben lehetőség nyílt a korábban szétszabdalt európai piacok és az azok köré épült infrastruktúrák összekapcsolására. Az integrációt felhajtó erők közül a globális és regionális termelési hálózatok összekapcsolódása vált az egyik legdinamikusabbá. Ezek az összekapcsolódó hálózatok a nyersanyag (szén és acél) utánpótlásának piacaiból, a közös mezőgazdaság területéről, illetve a kor úttörő technológiáinak megosztásából nőttek ki. Az utóbbi fejlesztése a közlekedésben és az energiaszektorban indult el látványosan az 1950-es és '60-as évektől kezdve, például az EURATOM és az Európai Szén- és Acélközösség megalapításával. Az integráció kezdetén e piacok közösségi szabályozása volt a legfontosabb koordinációs kérdés. Biztosítani kellett a közös vámszabályokat, a versenyjog, valamint a tőke, munka, áruk és szolgáltatások szabad áramlásának lehetőségét. E területek és a hozzájuk kapcsolódó koordinációs mechanizmusok képezték és képezik még ma is az európai integráció alapelemeit. A felívelő korszakban a társadalmi viszonyok globálisan szerveződtek újra, ugyanakkor e folyamatok összekapcsolódása, valamint beágyazódásuk a helyi történelmi viszonyokba rendkívül egyenlőtlenül zajlott, és a korábbi történelmi egyenlőtlenségek alapján, azok újratermelésével hoztak létre új politikai intézményeket Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt. Ezek közül is a nyugat-európai államok szupranacionális integrációja volt az

7 Ami a regionális különbségeket illeti, fontos kivétel Jugoszlávia, ahol a hetvenes években létezett egy Belgrádban, Zágrábban és Ljubljanában koncentrálódó, nagyrészt egyetemisták által vezetett informális feminista mozgalom, amelyhez számos esemény és szerveződés kapcsolódott, beleértve egy 1978-as belgrádi nemzetközi konferenciát, majd az 1987-ben megalakuló Jugoszláv Feminista Hálózatot (Lóránd 2012, 2015; Knežević 2008). Egy további kivétel Magyarországon négy feminista aktivista szerveződése 1973-ban a tervezett abortuszszigorítás ellen (Fábián 2009).

egyik intézményes újítás, közben Kelet-Európában kiépültek az államszocialista rezsimek, sőt ezen országok között is megindult egy integrációs folyamat, ami viszont a későbbiekben kifulladás (Gerőcs és Pinkasz 2018).

A '70-es évektől kezdődő válságfolyamatok nem hagyták érintetlenül az Európai Közösség működését sem. Ahogy Böröcz (2018) hangsúlyozza, a nyugat-európai országok a gyarmataik elvesztése után az európai integráció eszközével próbálták meg kompenzálni a korábban elvesztett globális politikai és gazdasági súlyukat. Az 1980-as évekre az integrációs válságkezelésnek két formája alakult ki. Az egyik az integráció mélyítését célozta, ami mind a monetáris unió kérdését, mind pedig a regionális politikákat (hatékonyabb területi újraelosztást, a társadalmi kohézió erősítését) az előtérbe emelte. Az európai válságkezelés másik fontos eszköze pedig a bővítés volt (Gerőcs és Jelinek 2018): az európai centrumországok vállalatainak új piacokra és jól képzett, olcsó munkaerőre volt szükségük ahhoz, hogy termelésüket az élesedő világgpiaci versenyhez tudják igazítani. Az 1980-as években ez a szükséglet vezérelte a dél-európai félperiféria három országára kiterjedő bővítést. Ezen országok politikai és gazdasági intézményei ugyanakkor jelentősen eltértek az EK-t alkotó centrumországokétól. A bővítéssel olyan államok kerültek a közösségen belülre, amelyekkel együtt a világgazdaság centrum-periféria viszonyainak aszimmetriája az EK-n belül is megjelent. A hidegháborút követően a kelet-európai államok is e bővítési folyamat részeseivé váltak. Ezen országok politikai és gazdasági öröksége még nagyobb mértékben tért el a nyugat-európai centrum intézményi hagyományától. A kelet-európai bővítés és a monetáris integráció az 1990-es évektől kezdődően indult be, de csak a 2000-es években vált teljessé.⁸ Az európai félperiféria országaival való kibővülésnek köszönhetően az EK, majd az integráció mélyülésével létrejövő Európai Unió a világgazdaság egyik fontos erőközpontjává vált a 2000-es évekre.

A centrumországok olcsó munkaerő-szükséglete és a rendszerváltozás utáni magyar feminizmus összefüggésének kapcsán fontos kitérnünk egyrészt arra, hogy Magyarországon egy alacsonyán szabályozott időszak, majd az úgynevezett „Ratkó-korszak” után 1956-tól az anya kérésére gyakorlatilag feltétel nélkül engedélyezték a terhességek művi megszakítását, ami – eltérően a nyugati országoktól – egészen a nyolcvanas évekig a családtervezés legfontosabb eszközévé vált. Az 1960-as évek elejére világviszonylatban is hazánkban volt a legalacsonyabb a születési ráta.

Az 1959 és 1973 közötti 15 év mindegyikében több terhességmegszakítás történt, mint amennyi gyermek ezekben az években világra jött. Az 1970-es évek közepének „baby boomját” részben az abortuszengedélyezési eljárás szigorítása eredményezte, de a születésszám emelkedéséhez a 20 évvel korábban született nagy létszámú nemzedékek szülőképes korba lépése és fokozott gyermekvállalása is hozzájárult. A művi vetélések számának jelentős visszaesése, majd mérsékeltbb ütemű csökkenése az 1980-as évek elejéig tartott, majd ismét emelkedett. Az 1981. évi 78,4 ezer műtéttel szemben az évtized végére már 90 ezer fölé emelkedett a magzatelhajtások száma (KSH 2018).

Közben a teljes termékenységi arányszám a '80-as évek közepére 1,7 körüli mélypontra süllyedt. Ahogy azt fent írtuk, a világgazdaságba való formális visszaintegrálódás a gyakorlatban leginkább azt jelentette, hogy – a piaci funkció mellett – a centrumországok saját

⁸ Akkor úgy tűnt, hogy ezzel a több körös bővítési hullámmal, valamint a gazdasági és monetáris integrációval az Európai Unió stabilizálni tudta helyzetét. Ez a politikai illúzió a 2008-as világválsággal egyértelműen elveszett, azóta mind a térségen belüli centrum-periféria viszonyok, mind a monetáris integráció feszültségei egy újabb válságba sodorták az integrációt.

termelési láncok átstrukturálása során bekapcsolták a láncokba a kelet-európai területeket is, jellemzően alacsony hozzáadott értékű pozíciókban. Máshogy fogalmazva, a terület leginkább olcsó munkaerővel integrálódott vissza formálisan a világrendszerbe. Az olcsó munkaerő hosszú távú reprodukciója, és az azt részint materiálisan, részint szimbolikusan gátló abortusz ezért is vált kiemelten fontos politikai témává a rendszerváltozás időszakában.

Másrészt, hogy a szocializmus utolsó időszakában erősödött fel az úgynevezett „civil társadalom”-diskurzus. A „civil társadalom” eszméje egyszerre volt a szocialista államhatalom kritikája a szocializmuson belül és azon kívül. Egyrészt e fogalom mentén kapcsolódtak össze a szocializmus belső és külső kritikái – jórészt persze köszönhetően a fogalom kívülről jövő importjának. Másrészt e kritika, mint az állampolgárok önszervezéshez való joga, szoros összefüggésben jött létre a szabad piaci kritikával, mint az állampolgárok (globális) piacon való szabad részvételének a jogával. A „civil társadalom” eszméje így szorosan kapcsolódott a nyugathoz való felzárkózás eszményéhez – mind belső, mind külső elvárás-ként. A rendszerváltozás után elindult a civil szervezetek formális megalakulásának első hulláma, és noha a narratíva szintjén a civil társadalom az emberek önszerveződésének szférája volt, az önszerveződést annak pályázatokban és projekteknél létrejövő materiális feltételei igencsak beszűkítették (Gagyai 2018).

Az 1990-es évek elején – a szocialista szociálpolitika összeomlásával, a munkanélküliség radikális megugrásával, a GDP 1993-as mélypontra zuhanásával együtt – a korábbi államosított feminista politika intézményei elkezdtek leépülni, Kelet-Európa-szerte megszokták a feminista civil csoportok és szerveződések is. Ezek egy jelentős része az abortusz ügyére összpontosított – Magyarországon a Feminista Hálózat szervezett tüntetést, illetve gyűjtött aláírásokat a törvény szigorítása ellen, első alkalommal 1990-ben, majd 1992-ben a parlamenti abortuszvitaival párhuzamosan. Talán e tiltakozásnak is köszönhetően az Országgyűlés végül a kevésbé szigorú törvényjavaslatot szavazta meg (Kulcsár 2014: 120). Bár a kilencvenes évek során a feminista mozgalmak nemzetközi támogatottsága, különös tekintettel a pénzügyi támogatásra, korlátozott maradt, a magyarországi abortuszszigorítás elleni tiltakozás kivételt jelentett, mivel a San Franciscó-i Global Fund for Women támogatásában is részesült (Fábián 2014: 7). Azt mondhatjuk, hogy (legalábbis részben) mind az abortusztörvény megszigorítására irányuló politikai törekvések, mind az azokat meggátolni próbáló civil mozgalmak a kelet-európai régió tőkés világgazdaságba való formális visszaintegrálódása kontextusában értelmezhetőek.

Továbbá az európai integráció narratívája magába foglalta, hogy a felzárkózás sikeressége a félperifériás államok kulturális sajátosságain múlik. Más szóval magába foglalta a centrumállamok szimbolikus felsőbbrendűségét – kulturális hegemoniáját – és az elvárást, hogy a félperifériális államok is képesek utolérni a centrumállamokat. Tehát a felzárkózás a centrumállamokhoz való morális és rátermettségbeli hasonlóság eléréseként értelmeződött, a felzárkózás akadályoztatottsága pedig morális és rátermettségbeli hiátusként (Böröcz 2006). A centrumtól való materiális függőség és ez a szimbolikus alárendeltség együtt határozták meg a kelet-európai és a magyar feminizmus belső szerkezetét és epiztemológiai keretét. A '90-es években már megkezdődött Kelet-Európába a „brókerként”, illetve a „keleti feministák” „edukátoraként” működő nyugati feministák beáramlása jellemzően az USA-ból, az Egyesült Királyságból és Olaszországból. Emellett a kelet-európai országok képviseltették magukat az ENSZ által 1995-ben összehívott, negyedik, pekingi nőkonferencián. Watkins szerint ez az utolsó nagy nőkonferencia volt az, amelyen „az USA diplomáciai győzelme beteljesedett”: a fő témák többek között a nők szerepének erősítése (*empowerment*) és a

kereskedelmi liberalizáció, illetve a nyitott, dinamikus piacokhoz való hozzáférés voltak, a családot pedig a társadalom alapvető egységeként definiálták, amelyet meg kell erősíteni (Watkins 2018: 4). A pekingi konferencia Cselekvési Platformjából (Platform for Action) a szex és reprodukció kérdései teljesen kimaradtak (helyette ezek az 1994-es kairói Nemzetközi Népesedési és Fejlesztési Konferencián tematizálódtak). A nyugati feminista aktorok és modellek beáramlása egy olyan tágabb, a posztzocialista fordulatot követő folyamat részeként értelmezhető, amit Janos (2000) „hegemon gyámkodásnak” nevez: mint a régió történetében általában, a regionális politikai függőségi helyzetben történő változás a politikai és civil diskurzusoktól és intézményektől függő átszervezést jelentette. A régió visszaintegrálásának részeként importálták nyugati demokráciák modelljeit és gyakorlatait a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, majd később az EU csatlakozási követelményei mellett kulturális és NGO-programokon keresztül.

Ahogy fent megállapítottuk, bizonyos mértékig már a hetvenes években, de a kilencvenes évekre a nyugati feminista mozgalom „elveszítette forradalmi szemléletét. Nem a globális szemléletmód, hanem a különböző jogok követelése, a diszkriminációk, a nők elleni erőszak jelenségeinek leleplezése vált fontossá. Elveszett a teljes rendszer termelésének és újratermelésének vizsgálata” (Thévenin 2015: 13). Így nem meglepő, hogy kelet-európai átültetésének folyamatában a nyugati feminista mozgalom ugyancsak vak maradt azokra a strukturális és politikai különbségekre, amelyek a centrum és a kelet-európai félperiféria eltérő helyzetéből adódnak a globális felhalmozás rendszerén belül. A kilencvenes évektől kezdve a keleti feministák számára egyértelmű tapasztalat volt, hogy a nyugati feminista „brókereken” keresztül importált célkitűzések, attitűdök, valamint a teljes episztémológiai keret, amely csak bizonyos ügyek tematizálását tette lehetővé, távol áll saját élettapasztalataiktól. Míg a nyugat-európai és észak-amerikai feminizmus mögött több évtizedes harc állt a nők felsőoktatásba való bekerüléséért és munkaerőpiaci elhelyezkedéséért, addig a legáltalánosabb kelet-európai női tapasztalat a kettős teher, a túlterheltség, vagyis a teljes állás és a (természetesen „nőinek” vett) otthoni reprodukciós feladatok összeegyeztethetlensége volt (Wallace 1995: 48). Ugyanakkor a nyugati feministák szemében a különbségek a keleti feministák morális elmaradottságaként tűntek fel – ez az értelmezés már a kilencvenes évek kezdetén jelen volt a keleti feministák körében, és szegényérzet vagy önirónia formájában nyilvánult meg. Wöhrer szerint „a »Kelet« és a »Nyugat« közötti különbségtétel nemcsak olyan dichotómia, amit számos, az 1990-es években született szövegben használnak, de a legegységesebb és legfontosabb különbség is a nők között” – felülírva olyan egyéb aspektusokat, mint az osztály, a rassz, az életkor vagy a szexualitás (Wöhrer 2005: 6). Acsódy magyarországi kontextusban szintén megállapítja, hogy

„[e]gy időben [a kilencvenes években – B. E. és tsai.] sikk volt feminista körökben a felsőbbrendűségi pátoztól duzzadó, a kelet-európai kulturális különbségeket meg nem értő amerikai nőket szidni, akik fel nem foghatják, hogy kelet-európai társaik miért akarnak csinosak lenni és a férfiaknak tetszeni, miért festik magukat, miért örülnek úgy, hogy a nyugati kozmetikumok elérhetőkké váltak, miért ragaszkodnak annyira a családjukhoz, miért nem akarnak politikusok lenni, és miért pironkodnak még mindig, amikor pénzt kérő pályázati űrlapokat töltenek ki” (Acsódy 2000: 175).

Wöhrer hasonló megállapításokat tesz Csehországra és Szlovákiára vonatkozóan. Wallace értelmezésében a kelet-európai nők az anyaságot hangsúlyozták, egy „feminin” alternatívát, és vizsautasították a hagyományosan férfiszerepeket a munkában és a politikában (Wallace 1995: 47).

Kezdetben a nőmozgalom kritikusan reflektált e folyamatra annak a nők jólétére nézve káros hatásai miatt. Fábíán (2014) az egyrésről helyi beágyazottsággal rendelkező, másrésről gazdasági problémát bemutató feminista aktivizmus példajaként tárgyalja, hogy nők – közöttük sokan idősebbek – hogyan szervezkedtek Magyarországon, amikor a kormány 1993–94-ben a nyugdíjkorhatár emelését tervezte. Ez a fajta aktivizmus nem kereste a nemzetközi pénzügyi vagy ideológiai támogatást, hiszen a részt vevő nők jól tudták, hogy a nyugdíjkorhatár emelésének és a jóléti juttatások csökkentésének tervei részét képezik a magyar kormány nemzetközi pénzügyi szervezetek elvárásaira adott válaszainak – a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank „fenyegető ellenfelekként” tűntek fel (Fábíán 2014: 13–17). Végül, amikor a kilencvenes évek végén, illetve a kétezres évek elején sok más korabeli progresszív mozgalom „NGO-sodásához” hasonlóan a kelet-európai feminista mozgalom is nyugat- és észak-európai forrásoktól kezdett szinte abszolút függőségi viszonyba kerülni, a pozíciókra való illetén reflexió eltűnt vagy kulturális-morális elmaradottságként nyilvánult meg.

Magyarországra vonatkozóan Fábíán (2014) tehát szembeállítja a feminizmus első poszt-szocialista hullámát a másodikkal, amely már a nyugati feminista fősodorba ágyazott, EU-s pályázatokon, nemzetközi NGO-kon, programokon, konferenciákon keresztül csatornázott, beleértve az ENSZ nők elleni diszkriminációval foglalkozó bizottságát (CEDAW), amelyet Zwingel a „nemzetközi nőjogi diskurzus legmeghatározóbb és legszilárdabb szervének” nevez (2002: 115). Ennek eredményeképpen a 2000-es évekre a nők elleni erőszak (VAW – *violence against women*) vált a mozgalom egyetlen meghatározó ügyévé és kulcsifejezésévé: „Abbéli törekvésükben, hogy elkerüljék a női jogok számos kulturálisan különböző interpretációját, az aktivisták egy közös platformra kezdtek el összpontosítani: a testi integritás szentségére” (Fábíán 2014: 17–18). A „nők elleni erőszak” a háztartási erőszaknak elsősorban egy kulturalista megközelítését fémjelzte (lásd például: „az erőszak kultúrája”), ami egyértelműen egy olyan diskurzív keretet erősít, amely többé-kevésbé érzéketlen mind a globális hatalmi viszonyokra, mind a genderalapú munkamegosztásra. Magyarországon a háztartási erőszakot elszenvető nők részére telefonos segélyvonalat működtető NaNE (Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen), egy olyan szervezet, amelynek gyökerei a Feminista Hálózatig nyúlnak vissza, kulcsfontosságú ágenszévé vált a nők elleni erőszak uralkodó keretének. Fábíán megjegyzi, hogy a NaNE aktivistái maguk is panaszkodtak arról, hogy az EU-s pályázatok ideológiai keretezése nem teszi számukra lehetővé a gazdasági erőszak tematizálását (Fábíán 2014: 21). Ugyanakkor, bár a NaNE törekszik a gazdasági erőszak tematizálására vagy például a Patent Jogvédő Egyesület hangsúlyt fektet az igazságügyi rendszer kritikájára, mindezeknek a tágabb gazdasági viszonyrendszerekbe való beágyazottságát nem tematizálják.

A fentiek alapján megállapítható a kontraszt egyrésről a helyi fókuszú, gazdasági ügyeket is artikuláló kezdeti mozgalmak, amelyek még a nyugathoz való „felzárkózás” politikai projektjét is kritikával illették – ahogyan azt a nyugdíjkorhatárral kapcsolatos tiltakozások esetében láttuk –, másrésről pedig a kétezres évek feminista aktivizmusa között, amely elsődlegesen a nemzetközi emberi jogi alapú ideológiai keretbe integrálódott. A nyugati liberális feminizmus episztemológiájának belsővé tételével, ami a nyugati liberális ideológiák általános elsajátításának részeként történt a poszt-szocialista fejlődés első évtizedeiben, a kelet-európai feminizmus egyfajta „dupla vakságot” vállalt magára. Először is, a nyugati liberális feminista hagyományhoz kapcsolódva nem látja a függőség szocioökonómiai viszonyait, amelyek meghatározzák a törvény előtt „egyenlő” állampolgárok közötti különbségeket, illetve

a produktív és reprodukív munka és a hatalom egyenlőtlen eloszlását. Másodsor pedig a nyugati, osztályvaksággal jellemezhető feminista modell kelet-európai belsővé tétele elrejt a félperifériás genderviszonok specifikusságait és a globális felhalmozási folyamat különböző pozícióban érvényesülő genderviszonok között meglévő hierarchikus relációkat. A kizárólag emberi jogi keretezésre és a globális hierarchiákra való reflexió hiánya csak ráerősít az erőforrásfüggés, a nyugati donorokra való hagyatkozás és az „NGO-sodás” (Fábián 2014), más szóval az „NGO-feminizmus” függési rendszerére (Guenther 2011). Mindezek miatt az sok tekintetben alkalmatlan a félperifériás háztartás generalapú problémáinak megfogalmazására, és képtelen reagálni rájuk. A háztartási erőszak és az abortuszhoz való hozzáférés ugyan tematizálódnak, de egy olyan emberi jogi keretben értelmeződnek, amely vak egyrészről arra, hogy az abortuszhoz való hozzáférés a félperifériás munka reprodukciójának problémájába ágyazódik, másrészről, hogy a háztartási erőszak a háztartásokban végbemennő belső kizsákmányolás és a nemzetközi munkamegosztást egyre jobban átformáló globális értékláncok hierarchijába való beágyazódás kontextusában értelmezhető.

Magyarországi feminizmus a 2008-as válság után

A 2008-as világgazdasági válság felszínre hozta azt a problémát, hogy az egyenlőtlenségek az európai integrációval nem tűntek el, sőt mélyültek, illetve új formában jelentkeztek. A korábbi globális hegemonia, ami egyfelől a világháború utáni rendből, másfelől az 1970-es évek válságkezeléséből épült ki, most újra válságba sodródott (Éber, Gagy, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014). Míg Dél-Európában a válság politikai földrendést okozott, a középosztály szervezett mozgalmakba tömörülve próbálta megkérdőjelezni az Unió által elvárt megszorításokat, addig a kelet-európai félperiférián a társadalmi csoportok nem tudtak egy erős centrista mozgalomba tömörülni. A hosszú lejtmenet kései korszakának válságából a hegemonia ellenerei, eddig főleg a kelet-európai jobboldali erők tudtak leginkább erőt kovácsolni a konzervatív retorika radikalizálásával. A nyugati demokratikus minták morális hegemoniája, amely a civil társadalom erejére és a plurális és demokratikus társadalmi berendezkedésre épült volna, most e csoportok által kérdőjeleződött meg. A hegemonia válsága tehát nem pusztán a gazdaság és politika szférájában jelentkezett, hanem a világrendszer egyenlőtlen történelmi fejlődése miatt a „morális geopolitikában” (Böröcz 2006) is felszínre tört. Ezek az erők újfajta társadalmi és politikai víziót hirdettek meg, amiben nem csak az Unió gazdasági modelljét, sőt elsősorban nem azt kérdőjelezték meg, hanem olyan szimbolikus erővel is bíró területeken fogalmazták meg politikai krédójukat, mint a nemek társadalmi szerepének restaurációja⁹, illetve a társadalmi reprodukcióban vállalt szerepek kérdésköre. Az új jobboldali populizmus egyik központi eleme az „antigenderizmus”, mely a korábbi liberális „politikailag korrekt” kereteket forgatja ki (Kováts és Pöim 2015; Grzebalska, Kováts és Pető 2017). Mindez értelmezhető úgy, mint a válsággal előálló új munkaerőpiaci helyzetre adott reakció, mely egyrészről legitimációs diskurzusa a nők kivezetésének a munkaerőpiacról és a munkaerjük kizárólag a háztartás szférájába való visszaintegrálásának, másrészről a munkaerőpiacról kiszorult vagy a kiszorulás folyamatos veszélyének kitett férfiak szexuális felsőbbrendűségükkel való szimbolikus kompenzációjának.

⁹ Ennek legújabb megnyilvánulása a társadalmi nemek tanulmánya mesterképzési szak törlése a felsőoktatásban szerethető jegyzékekéből.

Az azonban, hogy a 2008-as válsággal a centrumhoz való felzárkózás lehetőségébe vetett hit megingott, számos diskurzust – és ellendiskurzust – indított el a jobboldalin kívül is, melyek a politikai cselekvés szűk tere miatt – a kormányzati retorikát leszámítva – politikai cselekvésbe alig tudnak átfordulni. Így ezek a diskurzusok a szimbolikus térbe „szorulva” feszülnek egymásnak. Magyarországon a számos diskurzus között felerősödött a rendszer-szemléletű, strukturalista baloldali feminista diskurzus is, mely egyrésről a nemi viszonyok politikájának tekintetében a nyugati társadalomtudományokban általában is érzékelhető baloldali kritikai tendencia megerősödésével párhuzamosan felerősödő, a liberális feminizmust kritizáló, azon a rendszer-szemléletet számon kérő hangok importja, másrésről a magyar nők speciális, a nemzetállamon belüli és a világrendszerben való helyzetének – főként értelmiségi pozícióból való – tematizálása.

Az utóbbi években két fontos ilyen vita kristályosodott ki Magyarországon, melyek közül mindkettő nyugaton is zajlik: az úgynevezett szexmunka-prostitúció vita, illetve a transzpolitika-transzaktivizmus körüli vita. A szexmunka versus prostitúció vitában a liberális oldal a „szexmunka” teljes dekriminalizációja és a szexmunka választhatósága mellett érvel, megkülönböztetve a szexmunkát szabad akaratukból végzőket a prostitúcióra kényszerítettektől. Megoldási javaslataiban az ártalomcsökkentésre és a szabályozásra, valamint a szakszervezetiség megszervezésére helyezi a hangsúlyt. Magyarországon elsősorban a 2000-ben alakult Szexmunkások Érdekvédelmi Egyesülete (SZEXE) képviseli markánsan ezt az álláspontot. Ezzel szemben a prostitúció teljes megszüntetését célul kitűző, úgynevezett abolicionista álláspont a prostitúciót a nők férfiak általi kizsákmányolásának, illetve a férfiak által a nőknél elkövetett rendszerszerű erőszak megnyilvánulásának tartja, amely perspektívából az önkéntesség nem értelmezhető. Magyarországon ezt az álláspontot képviseli többek között a NaNE is. A vita nemzetközi kontextusát keretezi az Amnesty International 2015-ben bejelentett döntése, hogy szorgalmazza a szexmunka dekriminalizációját, amely döntés a nemzetközi aktivista szintén és a magyarországi feminista közegben is tiltakozást váltott ki.

A prostitúcióvita speciális megismeréspozícióját az adja, hogy a Nyugat-Európában dolgozó prostituáltak legnagyobb része kelet-európai, ezáltal jól rávilágít a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlen jellegére. A nyugat-európai és a – sok esetben az ország nyelvét is alig beszélő, a nyugatiakhoz képest jellemzően alacsonyabb áron, hazai futtatóknak dolgozó – kelet-európai prostituáltak munkakörülményei között jellemzően lényeges különbségek vannak (Corrin 2005) – a liberális legalizációdiskurzus éppen ezeket az egyenlőtlen-ségeket fedi el. Még ha a rendszer tágabb összefüggései nem is rajzolódnak ki, a jelenség tematizálódik a tágabb társadalmi diskurzus szintjén, mint például a 2017-ben megjelent *Kéjutca. Magyar szex euróért* (Munk 2017) című könyvben. Összességében a felzárkózásba vetett hit meggyengülésével a nemzetközi munkamegosztás és így a migrációs prostitúció is új perspektívába került, ami új lendületet adott a prostitúciós vitának a 2008 utáni közegben.

A transzaktivizmussal kapcsolatos vita elsődlegesen a transzaktivizmus és a feminizmus viszonyáról szól. A liberális megközelítés mind a feminizmust, mind az LMBTQ-t, illetve kimondottan a transz-neműek jogaiért folytatott aktivizmust emberi jogi keretben képzelel el és összeegyeztethetőnek tartja. A baloldali kritika rámutat, hogy a transzaktivizmusban megjelenő férfiasság- és női(es)ség-narratívák ellentétesek a feminista alapvetésekkel, melyek szerint a férfiasság és a nőiség társadalmi konstrukciók. Eszerint egyfelől nem lehet például „férfitásban élő nőnek születni”, másfelől a nők társadalmi elnyomásának a biológiai nemük az alapja, ami termelési pozíciót jelöl ki számukra, ez pedig nem „választás” vagy

identifikáció kérdése. De általában is rámutat az emberi jogi megközelítés korlátaira, illetve a női jogok és az LMBTQ-jogok ellentmondásosságára olyan ügyeknél, mint a bérnyaság, ami tipikus példája a női test kizsákmányolásának (Mészáros 2017).

Magyarországon a liberális hegemonia világméretű válságának részeként ma élesen szemben áll – legalábbis szimbolikus szinten – egyrészt az Európai Uniót, a politikailag korrekt beszédmódot és általában a liberális progresszióba vetett konszenzusos hitet megkérdőjelező, a liberális globális elitek ellen irányuló diskurzus, amely 2010 óta elsősorban a saját hegemoniáját kiépítő kormányzat diskurzusa, másrészt egy a felzárkózás lehetőségét fenntartó, progresszív, liberális emberjogi diskurzus. Az előbbi a feminizmus különböző megjelenési formáit és a nemek konstrukciójáról folytatott diskurzust „genderideológiának” bélyegzi és számon kéri rajta azokat a problémákat, amelyekre a hetvenes évektől, de különösen 2008 után a liberális konszenzus – a progresszió eltérő ütemű, de univerzális ígérete – nem tudott választ adni. A második az emberi jogi keretben, az interszekcionalitás és az identitáspolitika jegyében és az egyre inkluzívabban differenciált LMBTQ+ mozgalommal szimbiozisban jelöli ki a feminizmus útját, a második hullámos feminizmus pályáján haladva. A két diskurzus viszonyát jellemzi, hogy az első a másodikat „hazaárulónak”, míg a liberális progresszió önmagát „tagadás alá nem vonható erkölcsi értéknek” pozicionálja (Kováts 2017b), így e diskurzusok nemcsak szemben állnak egymással, de nem is ismerik el a másikat legitimnek. E diskurzív erőterben, melyben minden diskurzus egyedül önmagát jelöli meg legitimként, a strukturális pozíciókat tematizáló, rendszerszemléletű feminista diskurzus nehezen tudja pozicionálni magát az aktivista szcénában és a politikai diskurzusban. Míg a jobboldali diskurzus számára ez a pozíció nem válik el a liberálistól és a „genderideológia” részeként tűnik fel, a liberális diskurzusban úgy jelenik meg, mint ami megkérdőjelezi a liberális progressziót, és ezáltal a felzárkózás gátjaként és a jobboldal kollaboránsaként működik.

A fent említett vitákban történő állásfoglalás közvetlenül is kihat a civil szervezetek működésére, hiszen befolyásolja a források elosztását. 2016-ban például a Nyílt Társadalom Alapítványok támogatásában részesült a Szexmunkások Emberi Jogaiért Alapítvány (több kategóriában), a SZEKE és a Transvanilla Transznemű Egyesület (*Nyílt Társadalom Alapítványok – Magyar támogatottaink 2016*). Mindez egy a civil szervezetek közötti, EU-s támogatásokért folyó, fokozódóan kiélezett versenyhelyzetben történik.

A feminista diskurzus meghatározó fórumává váltak Magyarországon a Friedrich Ebert-Stiftung feminista rendezvényei, amelyeket az alapítvány budapesti irodája rendszeresen szervez 2012-től az egész térségben, de főleg Budapesten. A FES alapvetően a hagyományos nyugati szociáldemokrata közpolitikák mentén szerveződik, ami a status quo fenntartásán, a tőke-munka antagonizmus mérséklésén, illetve a jóléti követelések foganatosításán nyugszik. Ugyanakkor a 2008-as válság utáni környezet hatásának tekinthető például, hogy a FES budapesti rendezvényein a 2010-es évek közepe óta gyakran megjelennek a status quót bíráló, rendszerkritikus feminista diskurzusok. A FES erőforrásainak felhasználásában így lokális szinten a politikai irány gyakran megváltozik, és a szociáldemokrata kritikától a rendszerszemléletű kritika felé mozdul el. Máshogy fogalmazva: a centrumtapasztalatokra építő, a jóléti intézmények visszaállítását célzó retorika és a megvalósításához szükséges előforrásokat úgy importálják, hogy a retorikába „belekeverednek” a félperifériás tapasztalatokra épülő elemek. Jó példa erre a FES társszervezésében 2017-ben rendezett, az EU jövőjéről szóló esemény, melyen az EU szociális reformját sürgető véleményekkel szemben

többségben voltak az arra rámutató hangok, hogy az EU alapvetően egy materiális gazdasági szövetség, melynek így csak annyiban van szociálpolitikája, amennyiben az a transznacionális munkamegosztás *status quo*-ját hivatott fenntartani (Turai 2017).

Továbbá elmondható, hogy részben a FES-rendezvényeken keresztül – a külföldi trendeknek megfelelően – a feminista mozgalmon belül tematizálódott a „gondoskodási válság”. A *gondoskodási válság* az a folyamat, amelynek során a háztartások túléléséhez szükséges gondozási, ápolási és érzelmi munkák a háztartásokra, és főleg a háztartások nőtagjaira terhelődnek, amely munkák meghaladják a háztartások és nőtagjaik erejét és idejét. A *gondoskodási válság* keretezés kifejezetten alkalmas a gazdasági válságra és a félperifériás betagozódásra jellemző reprodukív viszonyok megragadására, ezáltal pedig a dupla vakság meghaladására tett kísérletként értelmezhető.

Összességében¹⁰ megállapítható, hogy 2008-at követően a gazdasági és hegemoniaválság Magyarországon bizonyos mértékben lokálisan is kitermelte a rendszerkritikát.¹¹ Viszont egyrészt hangsúlyozni kell, hogy a válság hatására szükségszerűen beindulnak diskurzusok, és bizonyos tág értelemben vett kritikai diskurzus is, mely magában foglalja a baloldali mellett a jobboldali és a liberális kritikát is, de a szűk értelemben rendszerkritikus vagy strukturalista diskurzusok megerősödése esetleges. Másrészt, hogy az NGO-sodott aktivizmus ugyanakkor a támogatásoktól való függőségek rendszerében jellemzően továbbra is liberális, illetve emberi jogi keretezésű maradt.

Összefoglalás és továbbhaladási irányok

A tanulmány a nyugati és a kelet-európai feminizmus közti viszonyt tekintette át az USA hegemoniája által fémjelzett második világháború utáni globális kapitalista felhalmozási ciklus hosszú lejtmenetének kezdetétől. E viszonyra nézve két kulcsfontosságú momentumot emeltünk ki: egyrészt a '60-as–70-es évek során a nyugati női munkaerő pozíciójának megerősödése kapcsán létrejött materialista feminista kritika háttérbe szorulását az 1968-as mozgalmi hullám neoliberalis kooptációja során, másfelől pedig a nyugati feminizmus ezen identitáspolitikái, illetve emberi jogi változatának a materiális és episztemológiai szempontból egyaránt alávettett pozícióból történő elsajátítását a kelet-európai rendszerváltások során. A tanulmány azt hangsúlyozta, hogy a kelet-európai feminizmus szempontjából ez az elsajátítás egyfajta „dupla vakságot” eredményezett, mivel az identitáspolitikai/emberi jogi keret egyfelől elfedte azokat a szocioökonómiai viszonyokat, amelyek a nők alárendeltségét a törvény előtti „egyenlőség” körülményei között is fenntartják, másrészt pedig nem tette értelmezhetővé a helyi genderviszonyok azon sajátosságait, amelyek a globális felhalmozási folyamatokban elfoglalt félperifériás pozícióra jellemzőek. A cikk utolsó részében a feminizmussal kapcsolatos magyarországi viták 2008 utáni fejlődésében mutatunk rá olyan

10 A 2008 utáni magyar feminizmus fókuszait a teljesség igénye nélkül tárgyaljuk. A nők elleni erőszak témáján belül a legtöbb figyelmet a párkapcsolati erőszak kapja, elsősorban a már említett kulturális keretezésben – bár fontos, hogy az utóbbi években erősödött a szülészeti, tehát intézményes erőszakot tematizáló mozgalom is. A nők elleni erőszak mellett a feminista aktivizmus további főáramú, folyamatosan nagyszámú írást és egyéb médiaproduktumot generáló témája a reprezentáció, beleértve a nők médiareprezentációjának témáját (szexizmus a médiában) és a politikai részvételt (kvótakérdés) is.

11 E lokális rendszerkritika expanziója részének tekinthető a Helyzet Műhely is, melynek e cikk szerzői is tagjai.

momentumokra, amelyek feltörni látszanak e „dupla vakság” kereteit, s a globális (gender)-hierarchiáknak a jelenlegi válságfolyamatokon belül mobilizálódó aspektusaira reagálnak.

A cikk által követett szempontrendszerből a helyi feminista politikára nézve azt tartjuk relevánsnak, ha ezek a politikák a helyi női munkaerőnek és női életnek a globális felhalmozás rendszerébe ágyazott helyi meghatározottságára irányulnak, ha tehát a hatalom és kizsákmányolás formái ellen – a helyi viszonyokra és a helyi viszonyok globális beágyazottságára reflexíven – lépnek fel.

Gregor Anikó és Kováts Eszter 2018-as (egy a magyar lakosságra reprezentatív survey jellegű kutatást is magába foglaló) kutatásának kutatásieredmény-összefoglalójából jól látszik bizonyos – a félperifériákra jellemző – strukturális folytonosság, hogy a magyar nők mai napig legfontosabb problémája a formális munka és az informális gondoskodás kettős terhének viselése (Gregor és Kováts 2018). Ami interakcionális vagy fenomenológiai szinten a nőkkel szembeni kettős szerepeltvárásként jelenik meg, az a transznacionális strukturák szintjén a globális felhalmozás súlya egyenlőtlen nemi eloszlásának egy a félperifériára különösen jellemző formája. Annak megfelelően, ahogy a jelenlegi jobboldali rezsim a nemzeti tőkés felhalmozást a magyar munkaerő – a nemzetközi munkamegosztást átformáló globális értékláncok alsóbb szintjein történő – kiárusításával igyekszik kombinálni – a társadalmi reprodukció költségeinek erőteljes kiszervezése mellett –, a rezsim nőpolitikája a munkaerő-reprodukció és a reprodukzív, gondoskodó munka irányába helyez az eddigieknél is erősebb nyomást a magyar nőkre. A rezsim szimbolikus politikája egyértelműen a nők reprodukív és háztartási funkcióját helyezi előtérbe a társadalmi részvétel egyéb funkcióihoz képest (női politikusok elenyésző száma, „nőügyek” degradálása), és a „genderideológia” elleni szimbolikus küzdelemhez a konkrét kormányzati intézkedések sora társul (kötelező szülőgondozás, CSOK).¹² Ha a nőkkel szembeni szimbolikus kijelentéseket és szerepeltváráásokat e tágabb gazdasági beágyazottság részeként értelmezzük, az egyenlő szimbolikus bánásmód és a munkahelyi egyenlőség követelményei nem látszanak elegendőnek ahhoz, hogy ellensúlyozni tudják azokat a terheket, amelyek a globális felhalmozás helyi formájában a magyar nőkre hárulnak. Hogyan gondolhatjuk el egy olyan feminista mozgalom gyakorlatát, amely a kapitalista válság nemi munkamegosztásban lecsapódó aspektusát célozza meg?

A nemzetközi mozgalmi gyakorlatban e szempontból releváns példa lehet a globális munkamegosztás reprodukív terheit elsősorban viselő globális perifériák és globális vidék mozgalmai, amelyek a természeti és társadalmi reprodukció tétjeit gyakran egyazon program vagy „kozmovízió” formájában fogalmazzák meg (Altmann 2013), és a természetes erőforrások és bennszülött társadalmak védelmének célját a gyakorlattal kombinálják, ami a női reprodukív munkát kiemeli a globális felhalmozási hierarchiákban játszott alávetett szerepéből, és a társadalmi újratermelés központi tényezőjeként ismeri el. Mivel a globális tőke reprodukív költségeit nagy arányban a globális vidék női munkaereje viseli, a globális vidék emancipációs mozgalmaiban a feminizmus és az élelmiszer-önrendelkezés céljai szervesen összekapcsolódnak – ezt nevezi a Via Campesina nemzetközi mozgalom a „paraszti és népi feminizmus” ideáljának (La Via Campesina 2017). Ez a fajta mozgalmiszervezési modell a feminista politikát a nők által végzett reprodukív munka mindennapi gyakorlatával közvetlen összefüggésben, arra építve gondolja el. A nemzetközi feminista mozgalom másik vonatkozó példája a ’60-as–70-es évek materialista nyugati feminizmusának azon gyakorla-

12 Lakhatási támogatás, melynek mértéke a gyermekek számától függ.

ta, hogy tevékenységét a mozgalmi részvétel napi gyakorlatára építette, politikai erejét elsősorban a valós részvétel köreire és hálózataira alapozva, és nem annyira a (professzionális) képviselőt külső finanszírozástól függő formáira. E példákhoz hasonlóan elgondolható egy olyan, a mindennapi érintkezésben megalapozott feminista mozgalom modellje, amely a fél-perifériás háztartásnak a termelésben betöltött szerepére épít. Ez jelenleg Magyarországon kifejtett, szervezett formában nem létezik, bár a mindennapi reprodukzív szervezés szintjén gyakran tetten érhetjük. A magyar feminista mozgalom jövője szempontjából kulcskérdés lehet, hogy mennyiben sikerül a feminizmust a reprodukzív munka szintjén hálózatokban működő, ezek erejére építő és ezeket megerősítő mozgalommá tenni.

Hivatkozott irodalom

- Acsády Judit (2000): „Kellet nekünk feminizmus?” “Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása. In *A zárva várt nyugalom. Kulturális globalizáció Magyarországon*. Kovács János Máttyás (szerk.). Budapest: Sík Kiadó, 166–188.
- Aczél Zsófia (2012): Üzemi óvodák 1945 és 1975 között. *Iskolakultúra* 2012(5): 37–55.
- Altmann, Philipp (2013): Good Life as a Social Movement Proposal for Natural Resource Use: The Indigenous Movement in Ecuador. *Consilience. The Journal of Sustainable Development* 10(1): 59–71.
- Anzaldúa, Gloria (1987): *Borderlands. La Frontera*. San Francisco: Aunt Lute.
- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. London – New York: Verso.
- Arrighi, Giovanni és Beverly J. Silver (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Barna Emília, Csányi Gergely, Gagy Ágnes és Geröcs Tamás (2017): East-Central-European Feminist Activism in the Context of Uneven Development in the EU, and Ways to Move Forward. In *The Future of The European Union. Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Kovács Eszter (szerk.). Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung, 69–79.
- Boltanski, Luc és Eve Chiapello (2005): The New Spirit of Capitalism. *International Journal of Politics, Culture, and Society* 18(3–4): 161–188.
- Böröcz József (2006): Goodness is Elsewhere. The Rule of European Difference. *Comparative Studies in Society and History* 48(1): 110–138.
- Böröcz József (2018): *Az EU és a világ. Kritikai elemzés*. Budapest: Kalligram.
- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence. The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn*, 1945–2005. London: Verso.
- Carby, Hazel (2007): White Woman Listen! Black Feminism and the Boundaries of Sisterhood. In *CCCS Selected Working Papers, Vol 2*. Ann Gray, Jan Campbell, Mark Erickson, Stuart Hanson és Helen Wood (szerk.). Abingdon: Routledge, 753–774.
- Collins, Patricia Hill (2000): *Black Feminist Thought*. New York és London: Routledge.
- The Combahee River Collective Statement* (1977). Interneten: <http://circuitous.org/scraps/combahee.html> (letöltve: 2018. október 6.).
- Corrin, Chris (2005): Transnational Road for Traffic. Analysing Trafficking in Women from and through Central and Eastern Europe. *Europe-Asia Studies* 57(4): 543–560.
- Crenshaw, Kimberlé (1989): Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum* 1989(1): 139–167.
- Dalla Costa, Mariarosa és Giovanna F. Dalla Costa (1999): *Women, Development and Labor of Reproduction*. Trenton: Africa World Press.
- Dunaway, Wilma. A. (2001): The Double Register of History. Situating the Forgotten Woman and her Household in Capitalist Commodity Chains. *Journal of World-Systems Research* 7(1): 2–31.
- Dunaway, Wilma. A. (2012): The Semiproletarian Household over the Longue Durée of the Modern World-System. In *The Longue Durée and World-Systems Analysis*. Richard E. Lee (szerk.). Albany: SUNY Press, 97–136.
- Éber Márk, Gagy Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989. Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* (21): 10–63.
- Fábian, Katalin (2009): *Contemporary Women's Movements in Hungary. Globalization, Democracy and Gender Equality*. Washington D. C.: The Woodrow Wilson Center Press.

- Fábián, Katalin (2014): Disciplining the “Second World”. The Relationship between Transnational and Local Forces in Contemporary Hungarian Women’s Social Movements. *East European Politics* (30): 1–20.
- Federici, Silvia (2012 [1999]): Reproduction and Feminist Struggle in the New International Division of Labor. In *Revolution at Point Zero. Housework, Reproduction and Feminist Struggle*. Silvia Federici (szerk.): Oakland: PM Press. 65–75.
- Federici, Silvia (2017): The Reproduction Crisis and the Birth of a New “Out of Law” Proletariat (An Interview with Silvia Federici). *Left East* (2017. július 10.). Interneten: <http://www.criticatac.ro/lefeast/the-reproduction-crisis-and-the-birth-of-a-new-out-of-law-proletariat-an-interview-with-silvia-federici> (letöltve: 2018. május 17.).
- Ferge Zsuzsa (2017): *Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990-2015*. Budapest: Osiris.
- The Feminists (1970 [1969]): The Feminists. A Political Organisation to Annihilate Sex Roles. In *Notes from the Second Year. Women’s Liberation. Major Writings of the Radical Feminists*. Shulamith Firestone és Anne Koedt (szerk.). New York: 114–118.
- Fraser, Nancy (2009): Feminism, Capitalism and the Cunning of History. *New Left Review* (56): 97–117.
- Funk, Nanette (2014): A Very Tangled Knot. Official State Socialist Women’s Organizations, Women’s Agency and Feminism in Eastern European State Socialism. *European Journal of Women’s Studies* 21(4): 344–360.
- Gagyí Ágnes (2018): *A válság politikái. Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Budapest: Napvilág.
- Gereffi, Gary és Miguel Korzeniewicz (1993): *Commodity Chains and Global Capitalism*. Santa Barbara: ABC-CLIO.
- Gerőcs Tamás és Pinkasz András (2017): A KGST a világrendszerben. A szocializmus gazdaságtörténeti elemzése. *Eszmélet* (113): 15–36.
- Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba (2018): *A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban, Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben*. *Eszmélet* (118): 12–33.
- Ghodsee, Kristen (2012): Rethinking State Socialist Mass Women’s Organisations. The Committee of the Bulgarian Women’s Movement and the United Nations Decade for Women, 1975–1985. *Journal of Women’s History* 24(4): 49–73.
- Ghodsee, Kristen (2015): Untangling the Knot. A Response to Nanette Funk. *European Journal of Women’s Studies* 22(2): 248–252.
- Guenther, Katja M. (2011): The Possibilities and Pitfalls of NGO Feminism. Insights from Postsocialist Eastern Europe. *Signs* 36(4): 863–887.
- Gregor Anikó és Kováts Eszter (2018): *Nőügyek 2018. Társadalmi problémák és megoldási stratégiák*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Grzebalska, Weronika, Kováts Eszter és Pető Andrea (2017): Gender as Symbolic Glue. How ‘Gender’ Became an Umbrella Term for the Rejection of the (Neo)liberal Order. *Political Critique* (2017. január 13.). Interneten: <http://politicalcritique.org/long-read/2017/gender-as-symbolic-glue-how-gender-became-an-umbrella-term-for-the-rejection-of-the-neoliberal-order> (letöltve: 2018. május 26.).
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity. An Inquiry into the Conditions of Cultural Change*. Oxford: Blackwell.
- Hopkins, Terence K. és Immanuel Wallerstein. (1986): Commodity Chains in the World-Economy prior to 1800. *Review (Fernand Braudel Center)* 10(1): 157–170.
- Janos, Andrew. C. (2000): *East Central Europe in the Modern World. The Politics of the Borderlands from Pre-to Postcommunism*. Stanford: Stanford University Press.
- Knežević, Đurđa (2008): Vég vagy új kezdet? In *A nők Horvátországban*. Andrea Feldman (szerk.). Budapest: Balassi.
- Konrád György és Szelényi Iván (2000) *Urbanizáció és területi gazdálkodás*. Budapest: JGYF Kiadó.
- Kováts Eszter (2017a): *The Future of The European Union. Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Kováts Eszter (2017b): A konszenzusok felszámolása – Jobboldali populizmus és a „genderideológia” fenyegetése. *Fordulat* (22): 105–127.
- Kováts Eszter és Maari Pöim (2015): *Gender as Symbolic Glue*. Brüsszel: Foundation for European Progressive Studies; Friedrich-Ebert-Stiftung.
- KSH (2018): Terhességmegszakítások. Interneten: <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/terhessegmegsz16.pdf> (letöltve: 2018. május 26.).
- Kulcsár, Zsófia (2014): A rendszerváltás utáni (feminista) szerveződés kihívásai. *TNTeF* 4(1): 118–129.
- La Via Campesina (2017): *25 Years of Feminism in La Via Campesina. Reflections from Women’s Assembly at the VII International Conference*. Interneten: <https://viacampesina.org/en/25-years-feminism-la-via-campesina/> (letöltve: 2018. május 26.).
- Linden, van der Marcel (2008): *Workers of the World. Essays Toward a Global Labor History*. Leiden: Brill.
- Lóránd, Zsófia (2012): (Poszt-)szocialista poszt-feminizmus. *TNTeF* 2(2): 5–14.

- Lóránd, Zsófia (2015): „Nem osztálykérdés, nem biológiai meghatározottság”. A feminista ellenzék elméleti keretei a Tito alatti Jugoszláviában. *Eszmélet* (108): 131–150.
- May, Elaine Tyler (2008): *Homeward Bound. American Families in the Cold War Era*. New York: Basic Books.
- Mészáros, György (2017): Reconsidering the Identity Approach of the EU LGBT+ Architecture from Feminist Perspective. In *The Future of the European Union Feminist Perspectives from East-Central Europe*. Kováts Eszter (szerk.). Budapest: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale. Women in the International Division of Labour*. London – New York: Zed Books.
- Millett, Kate (1970 [1968]): Sexual Politics. A Manifesto for Revolution. In *Notes from the Second Year. Women's Liberation. Major Writings of the Radical Feminists*. Shulamith Firestone és Anne Koedt (szerk.). New York, 111–112.
- Mitchell, Eve (2013): I am a Woman and a Human. A Marxist Feminist Critique of Intersectionality Theory. *Libcom.org*. Interneten: <https://libcom.org/library/i-am-woman-human-marxist-feminist-critique-intersectionality-theory-eve-mitchell> (letöltve: 2018. május 26.).
- Moore, Jason W. (2005): *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. London: Verso.
- Munk Veronika (2017): *Kéjutca – Magyar szex euróért*. Budapest: Bookline.
- National Organization for Women (1966): *Statement of Purpose*. Október 29.
- Nyílt Társadalom Alapítványok – Magyar támogottaink, 2016 (2016): Interneten: <https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/open-society-hungarian-grantees-hu-20170303.pdf> (letöltve: 2018. május 26.).
- Pető Andrea (2003): *Women in Hungarian Politics, 1945–1951*. East European monographs. New York: Columbia University Press.
- Popa, Raluca Maria (2009): Translating Equality between Women and Men across Cold War Divides. Women Activists from Hungary and Romania and the Creation of International Women's Year. In *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*. Shana Penn and Jill Massino (szerk.). London: Palgrave Macmillan, 59–74.
- Portes, Alejandro (1983): The Informal Sector. Definition, Controversy, and Relation to National Development. *Review (Fernand Braudel Center)* 7(1): 151–174.
- Roberts, Michael (2016): *The Long Depression. Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. Chicago: Haymarket Books.
- Secombe, Wally (1974): The Housewife and Her Labour under Capitalism. *New Left Review* (83): 22–41.
- Shiva, Vandana (1988): *Staying Alive. Women, Ecology, and Survival in India*. New Delhi: Kali for Women.
- Smith, Joan, Immanuel M. Wallerstein és Hans-Dieter Evers (1984): *Households and the World-Economy*. Beverly Hills: Sage.
- Thevenin, Nicole-Edith (2015): Az idelógia hatalma – A feminizmus kritikai megközelítése. In *Feminista újhulám. A baloldali feminizmus ma*. Morva Judit és Posváncz Etelka (szerk.). Budapest: Közép-Európai Fejlesztési Egyesület, 5–24.
- Wallace, Claire (1995): Egy nyugati feminista Keleten. Furcsa sztereotípiák. 2000 (május): 46–50.
- Turai Eszter (2017): *Brüsszel +/- – Az EU jövője baloldali szemmel*. Interneten: http://www.fesbp.hu/common/pdf/Bericht20171122_HU.pdf (letöltve: 2018. május 26.).
- Vigvári András és Geröcs Tamás (2017): The Concept of 'Peasant Embourgeoisement' in the Perspective of Different Historical Conjunctures. *Studia UBB Sociologia* 62(1)2017: 65–84.
- Wallerstein, Immanuel (1976): *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical Capitalism*. London: Verso.
- Wallerstein, Immanuel (1995): Response. Declining States, Declining Rights? *International Labor and Working Class History* (47): 24–27.
- Watkins, Susan (2018): Which Feminisms? *New Left Review* (109). Interneten: <https://newleftreview.org/II/109/susan-watkins-which-feminisms> (letöltve: 2018. május 26.).
- Werlhof, Cynthia Von (1988): Women's Work. The Blind Spot in the Critique of Political Economy. In *Women. The Last Colony*. Maria Mies, Veronika Bennholdt-Thomsen és Cynthia Von Werlhof (szerk.). London: Zed Press, 13–26.
- Wöhrer, Veronika (2005): Border Crossers. Gender Discourses between “East” and “West”. In *Gender and the (Post) 'East' / 'West' Divide*. Mihaela Frunză és Theodora-Eliza Văcărescu (szerk.). Kolozsvár: Limes.
- Zwingel, Susanne (2012): How Do Norms Travel? Theorizing International Women's Rights in Transnational Perspective. *International Studies Quarterly* (56): 115–129.